

VOYAGA YETMAGANLAR JINOYATCHILIGINI OLDINI OLISHDA IJTIMOIY ISH TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

O'zbekiston Milliy Universiteti o'qituvchisi

Xolmurodov G'ulom

O'zbekiston Milliy Universiteti talabasi

Muqimova Aziza

Annotatsiya. *Mazkur maqolada voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilik tushunchasi, uning asosiy xususiyatlari, jinoyatchilikni oldini olishda ijtimoiy ish texnologiyalarini qo'llash samarali qo'llash kabi jihatlari.*

Kalit so'zlar. *voyaga yetmagan shaxs, ijtimoiy profilaktika, kriminologik tavsif, huquqbuzarlik, statistika, profilaktika choralari, maxsus tadbirlar, jinoyatchilik.*

Voyaga yetmagan shaxs bu O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra 18 yoshga to'lmagan shaxs hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat Kodeksiga binoan balog'at yoshiga yetmagan huquqbuzar deb jinoyat sodir etish paytiga kelib 14 yoshga to'lgan, lekin hali 18 yoshga to'lmagan shaxslar hisoblanadilar[1]. Balog'at yoshiga yetmaganligi javobgarlikni yumshatuvchi holat sifatida qaraladi. Masalan, balog'at yoshiga yetmaganlarga nisbatan ba'i bir jazolar ko'zda tutilmagan, xususan, o'lim jazosi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi - voyaga yetmaganlarning nazoratsizligi, qarovsizligiga, ular tomonidan huquqbuzarliklar yoki boshqa g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar sodir etilishiga imkon beradigan sabablar va shart-sharoitlarni aniqlash hamda bartaraf etishga qaratilgan, yakka tartibdagi profilaktika ishi bilan birgalikda amalga oshiriladigan ijtimoiy, huquqiy, tibbiy va boshqa chora-tadbirlar tizimi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasiga doir faoliyatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Voyaga yetmaganlar nazoratsizligi, qarovsizligi, ular tomonidan huquqbuzarliklar yoki boshqa g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar sodir etilishining oldini olish, ularga imkon beradigan sabablar va shart-sharoitlarni aniqlash hamda bartaraf etish;

Voyaga yetmaganlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash;

Voyaga yetmaganlarda qonunga itoatkorlik xulq-atvorini shakllantirish;

Ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan voyaga yetmaganlar va oilalarni ijtimoiy-pedagogik rehabilitatsiya qilish;

Voyaga yetmaganlarni huquqbuzarliklar yoki boshqa g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarni sodir qilishga jalb etish hollarini aniqlash va ularga barham berish.

Jamiyatning o'zgarishi bilan birga ijtimoiy ish profilaktika ishlarining shakllarini rivojlantirish yo'nalishi bo'yicha ijtimoiy ishlarni modernizatsiya qilishga olib keldi. Bundan tashqari, bugungi kunda, amalda, inqirozli vaziyatga aralashish modeli birinchi navbatda amalga oshirilganiga qaramay, kasbiy faoliyat yo'nalishini erta aralashishga (erta ijtimoiy profilaktika) yo'naltirish tendensiyasi mavjud bo'lib, bu mijozlar guruhini muqarrar ravishda kengaytiradi. Xatarlarni kamaytirishga qaratilgan har qanday aralashuv ijtimoiy ishning asosiy maqsadlari bilan bog'liq: odamlarga muammolarni hal qilish uchun o'z resurslaridan maksimal darajada foydalanish va kengaytirishda yordam berish, mijozlar va resurs tizimlari o'rtasida yangi aloqalarni o'rnatishga yordam berish, o'zaro ta'sir samaradorligini oshirish maqsadida odamlar va resurs tizimlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'zgartirish, yangi resurs tizimlarini ishlab chiqish. Bularning barchasi delikvent xulq-atvorga moyil bo'lgan voyaga yetmaganlar bilan ijtimoiy ishlarga ham tegishlidir.

Delikvent xulq-atvorli voyaga yetmaganlar bilan ijtimoiy ish texnologiyalari ikki yo'nalishga bo'linishi mumkin: tuzatish (yoki ijtimoiy rehabilitatsiya) va profilaktika. Ularning amalga oshirilishi ijtimoiy diagnostikaga asoslangan (og'ish shakllarini aniqlash, ijtimoiy muhitni o'rganish, og'ishning namoyon bo'lishiga yordam beradigan omillar).

Ijtimoiy profilaktika - bu mumkin bo'lgan ijtimoiy, psixologik, pedagogik, huquqiy va boshqa muammolarning oldini olish va kerakli natijaga erishish uchun ongli, maqsadga muvofiq, ijtimoiy jihatdan tashkil etilgan faoliyat.

Ijtimoiy profilaktika tushunchasining yuqoridagi ta'rifi ushbu jarayonga yo'naltirilgan asosiy maqsadlarni ajratib ko'rsatishga imkon beradi:

- har qanday muammo yoki muammolar majmuasining paydo bo'lishiga yordam beradigan sabablar va sharoitlarni aniqlash;

- shaxs yoki guruh faoliyati va xatti-harakatlarida ijtimoiy standartlar va me'yorlar tizimidan kelib chiqish ehtimolini kamaytirish yoki yo'l qo'yimaslik;

- shaxs yoki guruhda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan psixologik, ijtimoiy-madaniy va boshqa to'qnashuvlarning oldini olish;

- odamlarning maqbul darajasi va turmush tarzini saqlash va himoya qilish;

shaxs yoki guruhga o'z maqsadlariga erishishda yordam berish, ichki imkoniyatlari va ijodiy qobiliyatlarini ochib berish.

Voyaga yetmaganlar o'rtasidagi og'ishlarning sabablari va sharoitlarini aniqlash, zararsizlantirish yoki minimallashtirish, ushbu guruhdagi o'spirinlarning qonuniy xatti-harakatlarini shakllantirish, tan olgan shaxslarni tuzatish (qayta sotsializatsiya, qayta tarbiyalash) deviant xulq-atvorning salbiy ko'rinishlaridir.

Delikvent xatti-harakatlarda avvalambor shaxsiyat rivojlanishining noqulay ijtimoiy holati uning salbiy xususiyatlari, obyektivlashtiriladi (bu xulq-atvorning tegishli motivatsiyasida yakuniy ifodasini oladi), bu faoliyat obyekti, avvalambor, determinantlar, ya'ni ijtimoiy og'ishlarni keltirib chiqaradigan sabablar, ularning paydo bo'lishiga qulay bo'lgan sharoitlar (holatlar, vaziyatlar, sabablar, omillar), shuningdek, ijtimoiy salbiy fazilatlarni shakllantirish jarayoni natijasida deviantning shaxsiyati (shu jumladan potensial deviantlar) va xususiyatlari o'rganilib chiqiladi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan olib boriladigan profilaktika doirasida ta'lim funksiyasi eng muhim ahamiyatga ega, uni samarali amalga oshirish ko'p jihatdan bola shaxsi rivojlanishining ijobiy yo'nalishini belgilaydi. Ta'lim deyarli har qanday davlat muassasalarida mavjud bo'lib, jamiyatning ijtimoiy maqbul a'zosini shakllantirish bo'yicha aniq vazifalarni hal qilish bilan bir qatorda ijtimoiy qadriyatlarini, axloqiy talablarni, me'yor va prinsiplarni o'zlashtirishga qaratilgan.

Ijtimoiy og'ishlarning oldini olish funksiyalari asosida ushbu faoliyat jarayonida hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy vazifalar quydagilar:

Voyaga yetmaganlar o'rtasida ijtimoiy og'ishlarga yordam beradigan hodisalarni (jarayonlar, omillar, sabablar, sharoitlar) kuzatish, tahlil qilish va bashorat qilish;

Voyaga yetmaganlar hayotining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, bu ularning shaxsiy deformatsiyasiga olib keladi va deviant xatti-harakatlarning motivatsiyasini shakllantiradi;

Voyaga yetmagan shaxsning axloqiy va ruhiy deformatsiyasiga yordam beradigan salbiy ijtimoiy omillar ta'sirini yo'q qilish yoki cheklash;

Axloqiy anomaliyalar va nostandart xatti-harakatlar bilan tavsiflangan shaxslarni doimiy ravishda aniqlash;

Shaxslarga faol profilaktik va rehabilitatsion ta'sir, shu jumladan shaxsning bevosita ijtimoiy muhitining (mikro muhitining) salbiy omillariga profilaktik ta'sir.

Ijtimoiy og'ishlarning oldini olish asosida quyidagi darajalarga ajratiladi:

a) tegishli ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma'naviy o'zgarishlarda aks ettirilgan jamiyat hayotining asosiy ijtimoiy muammolarini hal qilishni ta'minlaydi;

b) aniq ijtimoiy guruhlar va aholi qatlamlariga profilaktika ta'sirini o'tkazish;

v) shaxsiy deformatsiyalarni yo'q qilish va qiymat yo'nalishlari tizimidagi ijobiy o'zgarish bilan aniq shaxslarga individual profilaktik ta'sir bilan bevosita bog'liq.

O'smirlarda delikvent xatti-harakatlarning oldini olish tizimida quyidagilar ajralib turadi:

Umumiy ijtimoiy profilaktika - mohiyati, shakli va mazmuni jihatidan har xil, to'g'ridan-to'g'ri og'ish shakllarining sabablarini bartaraf etish, zararsizlantirishga qaratilgan maxsus iqtisodiy, tarbiyaviy, huquqiy, tashkiliy va boshqa tadbirlardan iborat maxsus profilaktika.

Maxsus profilaktika choralari orasida deviant xulq-atvorning o'ziga xos shakllariga va ularni keltirib chiqaradigan omillarga yo'naltirilgan tuzatuvchi, tartibga soluvchi, cheklovchi ta'sirlar yordamida amalga oshiriladigan individual profilaktika ajratiladi.

Delikvent xatti-harakatlarning oldini olish turli darajadagi ijtimoiy tashkilotlar, milliy, huquqiy, jamoat, iqtisodiy, sog'liqni saqlash sohalarida umumiy va maxsus chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi, chunki ijtimoiy og'ishlarga turli sabablar va holatlar sabab bo'lishi mumkin, shuning uchun profilaktika choralarning bir nechta turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

zararsizlantirish;

kompensatsiya;

ijtimoiy og'ishlarga yordam beradigan holatlar paydo bo'lishining oldini olish;

ushbu holatlarni bartaraf etish;

olib borilayotgan profilaktika ishlari va uning natijalarini nazorat qilish.

Profilaktik ishlarning muvaffaqiyati uchun shartlar uning murakkabligi, izchilligi, farqlanishi va o'z vaqtida ko'rib chiqiladi. Oxirgi holat, ayniqsa, o'smir bilan faol rivojlanayotgan shaxs bilan ishlashda juda muhimdir.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishning asosiy chorasi oilani mustahkamlash, uning ma'naviy-ruhiy muhitini yaxshilashdan iboratdir, chunki bolalar oiladagi psixo-travmatik sharoitlardan, oilaviy nizolardan, ota-onalarning mehrsizligi va tushunmovchiligidan ularning shafqatsizligi yoki loqaydligidan qochishadi.

Hozirgi kunda voyaga yetmagan jinoyatchilarning jinsiga oid tadqiqotlarda quyidagilarni ko'rish mumkin[2]:

Ushbu toifadagi jinoyatchilarning 90-95% erkak jinsidagi shaxslar bo'lib, shu yoshdagi aholi qatlamining ko'pchiligini, ya'ni 48-52%ni tashkil etadi;

Voyaga yetmagan va jinoyat sodir etgan qizlar esa aholining shu yoshdagi qatlamiga kiruvchilarning 4-9%ni tashkil etadi. Har ikki jinsga taalluqli voyaga yetmagan jinoyatchilarning bu ko'rsatgichlari mamlakatimizda keying o'n yil mobaynida bir xilligicha saqlanib qolmoqda;

Ayol jinsidagi voyaga yetmaganlar jinoyatlarida ishtirok etuvchilarning miqdori katta yoshdagilar tomonidan jinoyat sodir etilishida qatnashishdan qariyb 3-4 marta kamdir. To'g'ri voyaga yetmagan jinoyatchi qizlarning jinoiy faolligi jinoyat qonunchiligida belgilangan yoshgacha ham ko'pchilikni tashkil etadi.

Voyaga yetmagan shaxslarning kriminalistik tavsifi haqida gapiradigan bo'lsak-bu ularning axloqiy va psixologik xususiyatlaridir. Tadqiqotlarga ko'ra, 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarning fe'l-atvorida uyat-andisha, o'zgalar tashvishini anglamaslik, o'zini tuta bilmaslik, qo'pollik, yolg'onchilik va aybini tan olmaslik kabi xislatlar kuzatilgan[3].

Shuningdek bu yosh oralig'ida voyaga yetmaganlar extirosiga beriluvchan, odamovilik, o'zgalar dardiga xamdard bo'la olmaslik, tajovuzkorlik, o'jarlik kabi xislatlar ko'proq kuzatiladi. Shuningdek, aksariyat hollarda ularda huquqiy ong past bo'ladi, ular o'qish san'at va siyosatga qiziqmasdan, aksincha ko'ngilochar o'yinlarga, ichkilikka qiziqishadi va bu kabi ehtiyojlarini qondirish uchun g'ayriqonuniy va jinoiy yo'llar bilan mablag' topishga harakat qilishadi. Voyaga yetmaganlarning kriminalistik xarakterining so'nggi belgisi bu-ularning fiziologik xususiyatlaridir.

Xususan, huquqbuzarlik yoki jinoyat sodir etgan voyaga yetmaganlarning aksariyati spirtli ichimliklarga va giyohvandlik vositalariga ruju qo'yan bo'lishadi. Bu esa, o'z navbatida ularning shaxsiyatini tanazzulga uchrashiga va turli o'ylanmagan xavfli qilmishlarni sodir etilishiga olib keladi. Olib borilgan islohotlar shuni ko'rsatadiki, huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlarning 15% o'z qilmishlarini spirtli ichimliklar yoki giyohvandlik vositasi ta'sirida sodir etishgan[4].

Shu o'rinda aytishimiz mumkinki, voyaga yetmaganlarning kriminalistik xarakterida quyidagi xususiyatlarni ko'rish mumkin ekan:

voyaga yetmaganlar tomonidan huquqbuzarliklar ko'p hollarda shavfqatsizlik sodir etiladi;

voyaga yetmaganlar tomonidan huquqbuzarliklar aksariyat hollarda ular 14-15 yoshlarida sodir etiladi;

voyaga yetmaganlar huquqbuzarlarning aksariyat hollarda sog'lom oilaviy muhit bo'lmaydi va moddiy jihatdan qiyin ahvolda bo'ladi;

Hozirgi vaqtda yurtimizda voyaga yetmagan shaxslar sodir etadigan jinoyatlarning oldini olishni tashkil etish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tizimida davlat siyosati talablaridan kelib chiqib, voyaga yetmaganlarni tarbiyalash uchun zarur profilaktika ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yishda bir qator islohotlar qilindi. Bu islohotlarni amalga tatbiq etishda vazirlik tizimiga kiruvchi turli soha xodimlari va mutaxassislarning ishtiroki kompleks tarzda ta'minlanmoqda.

Tabiiyki, bunday tashkiliy ishlarni amalga oshirishdan asosiy maqsad voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilmasligini ta'minlash va eng muhimi, retsiv jinoyatlarning yuzaga kelishining oldini olishdir. Voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilishining oldini olish bir butun muammo bo'lib, bu muammoni yechishda bir qator ilmiy-nazariy bilimlarga va amaliy tajribalarga amal qilish talab etiladi.

Xususan, barcha yo'nalishda bo'lganidek, jinoyatchilikka qarshi kurashda, shu jumladan, voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilishining oldini olish uchun birinchi navbatda, axbarot-tahliliy ishlarini amalga oshirish lozim. Chunki axbarot-tahlil ishlari orqali voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan barcha huquqbuzarliklarning umumiy holati, ularning miqyosi, tarkibi, tabiati va dinamikasi to'g'risida zarur ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilishining oldini olish maqsadida temir yo'l vakzallari, istirohat bog'lari, ommaviy dam olish maskanlari, tomoshaxonalar, diskotek, jamoatchilik ovqatlanadigan joylar, hovli va boshqa turar joylarda, ichki ishlar organlari hamda jamoatchilikning zarur kuch va vositalarini jalb qilgan holda reytd tekshiruv va shu kabi tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi kunda respublikamizda ijtimoiy profilaktika yo'nalishida quyidagi muhim tadbirlar amalga oshirilmoqda:

yosh avlodni jismoniy, ruhiy va ma'naviy kamol topishiga keng imkoniyatlar yaratish;

voyaga yetmaganlarni tarbiyalashda oila, jamiyat va davlatning rolini oshirish hamda bunga eng muhim ijtimoiy masala sifatida qarash, bola tarbiyasini imkon qadar oilada ota-onalar orqali amalga oshirilishini ta'minlash;

ota-onalar ishtiroki bo'lmagan yoki no'maqul oilalarning yuzaga kelishi orqasida voyaga yetmaganlarga nisbatan yetkaziladigan moddit va ma'naviy zararni davlat hamda jamoatchilik tashkilotlari tomonidan qoplash;

voyaga yetmaganlar taqdiriga mas'uliyatsizlik bilan qaraydigan shaxslar yo'l qo'yan xatolarning salbiy oqibatlarini tugatishni ta'minlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. 2021-yil
2. L.S.Galubnikaya. Shaxsning kriminologik xususiyatlari.
3. Kriminologiya: Darslik S.Zaripov, Y.S.Po'latov, G.A.Avanesov
4. С.Т.Шарипов, М.М.Турсунова 2022.Меры профилактики и борьбы с насильственной молодежной преступностью.